

УДК 37.013.42

Ольга Рассказова,
кандидат педагогічних наук, доцент,
завідувач кафедри соціальної педагогіки
Комунального закладу «Харківська
гуманітарно-педагогічна академія»
Харківської обласної ради

ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ ТА СУЧАСНИЙ СТАН ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОСТІ УЧНІВ З ІНВАЛІДНІСТЮ У СИСТЕМІ ОСВІТИ

У статті висвітлено історико-педагогічний аспект проблеми розвитку соціальності дітей з особливими освітніми потребами у процесі їх входження в освітнє середовище, розкрито можливості інклюзивної освіти у питаннях сприяння інтеграції учнів з інвалідністю у сучасне суспільство.

Ключові слова: діти з особливими освітніми потребами, розвиток соціальності учнів з інвалідністю, спеціальна освіта, інклюзивна освіта.

В статье представлен историко-педагогический аспект проблемы развития социальности детей с особыми образовательными потребностями в процессе их вхождения в образовательную среду, раскрыты возможности инклюзивного образования в вопросах содействия интеграции учащихся с инвалидностью в современное общество.

Ключевые слова: дети с особыми образовательными потребностями, развитие социальности учащихся с инвалидностью, специальное образование, инклюзивное образование.

The article presents a historical and educational perspective on the problem of children's sociality with special educational needs in the process of their integration into the educational environment, potentialities of inclusive education in promoting the integration of students with disabilities in our communities.

Key words: children with special educational needs, development of social students with disabilities, special education, inclusive education.

Особливого значення в умовах розбудови демократичного гуманного суспільства відіграє створення в ньому умов для інтеграції кожної людини незалежно від її соціального рівня, стану здоров'я, можливостей розвитку. Входження індивіда в суспільство пов'язане з розвитком соціальності – здатності людини повноцінно взаємодіяти з оточуючими, брати участь у житті соціуму на паритетних началах. Універсальним традиційним шляхом

залучення людини до соціальної взаємодії є її включення в систему освіти. Нажаль, для багатьох дітей сьогодні така можливість залишається недоступною не через стан здоров'я, ментальні порушення, проблеми поведінки або інші індивідуальні обмеження, притаманні окремій людині, а через наявність просторових, соціальних, психологічних бар'єрів, що склалися історично та створюють цілу систему заборон та стигматизуючих стереотипів у нашому суспільстві.

Ми згодні з твердженням А. Шевцова, що практика соціального інтегрування (реабілітування) осіб з інвалідністю в Україні нині вимагає докорінного багатовекторного реформування на основі її нової моделі [1, с. 127–137]. На думку автора, це обумовлено тим, що діяльність соціального інституту навчання та реабілітування дітей та дорослих з обмеженнями життєдіяльності в його застарілому вигляді може призвести до негативних соціально-політичних і культурних наслідків.

У теперішній час стає усе більш зрозумілим, що максимальна компенсація психофізичних обмежень, повна самореалізація та інтеграція людей із проблемами здоров'я у соціум є можливою лише через сприяння становленню і розвитку їх соціальності.

На вітчизняних теренах окреслена проблематика почала розроблятися в межах діяльнісного підходу (Л. Виготський, О. Леонт'єв, А. Лурія, С. Рубінштейн, Б. Паригін та ін.), що актуалізувався у радянській психології у 20–30-х рр. ХХ ст. Обґрунтовані вітчизняними психологами ідеї щодо соціальності людини було покладено в основу розробки у межах педологічних досліджень першої половини ХХ ст. концепції соціального виховання дітей з обмеженими можливостями.

Сьогодні наукові розвідки проблематики соціальності відновилися у контексті розуміння її як прояву суспільної природи людини на індивідуальному рівні, що передбачає суб'єктність (С. Савченко, В. Тесленко та ін.) – спроможність бути джерелом особистої активності, проявляти індивідуальне творче ставлення до суспільного буття. Інтерполяції теоретичних концепцій соціальності з інших наук на ґрунт соціальної педагогіки дозволили вченим (Л. Мардахаєв, В. Нікітін, А. Рижанова, О. Пахомова, С. Харченко та ін.) розглянути це поняття як інтегрований результат реалізації процесу соціального виховання, здатність людини взаємодіяти із соціальним світом, що базується на ідеях самозбереження соціуму, людства у цілому, єдності та гармонійної взаємодії людей різних національностей, соціально-вікових груп, класової приналежності, стану здоров'я, рівня розвитку та можливостей.

Проте, сьогодні бракує ґрунтовних соціально-педагогічних досліджень, що продовжували б вітчизняні традиції розгляду соціальності як базового поняття, пов'язаного з соціальним вихованням дітей з обмеженими можливостями.

Таким чином, метою даної статті є висвітлення вітчизняних традицій

розвитку соціальності дітей з особливими освітніми потребами у системі освіти, обґрунтування можливостей інклюзивної освіти щодо включення учнів з інвалідністю у сучасне суспільство.

Відзначимо, що інвалідність дитини сама по собі далеко не завжди тягне за собою обмеження розвитку особистості, її психіки, поведінки, соціальних навичок, проте, майже завжди викликає у нашому суспільстві обмеження розвитку соціальної активності, а іноді й взагалі заперечує можливість самореалізації людини з інвалідністю.

Перша проблема, з якою до сьогодні стикаються як самі діти з особливостями здоров'я та розвитку, так і їх батьки – це соціальна стигматизація – виокремлення у соціальному середовищі на підставі наявності відхилень від прийнятих у соціумі уявлень про норму.

Аналіз характеру ставлення сучасного суспільства до людей з інвалідністю висвітлює проблему панування стигматизуючих стереотипів у відношенні до них. Взагалі, поняття «інвалід» розуміється у суспільній свідомості як людина неспроможна до повноцінного соціального становлення та самореалізації. При чому, закріплення стигматизуючого стереотипу щодо людей з інвалідністю у вітчизняній громадській думці має певне історичне підґрунтя, пов'язане з розвитком у суспільній свідомості медичної моделі сприйняття інвалідності, у контексті якої інвалідність розуміється як особиста патологія людини, а її проблеми – як наслідок цієї патології. Тобто через свою «аномалію» здоров'я людина мусить пристосовуватися до світу «нормальних» людей [2, с. 22]. Підкреслимо, що стигматизація людей з інвалідністю існує як в російському, так і в українському суспільстві як наслідок радянської ідеології, де людина, нездатна до всебічного гармонійного розвитку та подальшої самовідданої праці, була не потрібна суспільству.

Саме тому, для наших держав традиційними є варіанти навчання дітей з обмеженням життєдіяльності, що передбачають їх виокремлення не тільки із суспільного та освітнього, а й із сімейного середовища у спецшколи та інтернати. Знаходження дитини з інвалідністю у такому закладі передбачало повну або часткову відмову батьків від її виховання, її ізоляцію у стінах навчального закладу, поза якими було створено систему просторових та психологічних бар'єрів.

Як і в Росії, так і в Україні практично до останнього часу майже у незмінному вигляді зберігалася з середини ХХ ст. та функціонує широка мережа загальноосвітніх середніх шкіл-інтернатів для дітей з проблемами здоров'я та розвитку, що передбачає існування закладів, спеціалізованих за восьми видами захворювань [3].

Стосовно такого традиційного та найбільш розповсюдженого у країнах пострадянського простору навчання дітей з психофізичними особливостями ще з кінця 20-х рр. ХХ ст. – часу їх зародження – у вітчизняних наукових джерелах почала висловлюватися думка про

необхідність удосконалення шляхів соціалізації вихованців таких закладів. Л. Виготський вказував на необхідність створення такої системи освіти, яка б органічно пов'язувала спеціальне навчання з навчанням дітей з нормальним розвитком.

У наукових джерелах (А. Чігіріна) відзначається, що обмеженість контактів дітей з інвалідністю з родиною та отримання ними освіти не у стандартних умовах загальноосвітньої школи дає підстави для твердження про «нестандартність шляху їхньої соціалізації» [4, с. 10]. На думку вчених (А. Полянничко, Ю. Чернецька), обмеженість соціалізації дітей з особливостями здоров'я визначається особливостями середовища інтернатних закладів, що змінюють характер життєдіяльності вихованців [5, с. 181–182; 6, с. 5].

Таким чином, самі умови соціалізації дітей в інтернатних закладах визначають аномальність соціального розвитку вихованців, тоді як, за висловом російської вченої А. Чигиріної, при усьому розмаїтті способів соціальної інтеграції, чинників та траєкторій соціалізації дітей у загальноосвітніх установах, існують загальні «точки відліку», спираючись на які здоровим дітям легше інтегруватися у подальшому житті [5, с. 10].

Попри вказані вище об'єктивні недоліки, діяльність інтернатних закладів для дітей з проблемами здоров'я та розвитку, як і корекційна педагогіка у цілому, мають на вітчизняних теренах славетні традиції та характеризуються наявністю значного досвіду корекції та реабілітації дітей з особливими потребами, що необхідно зберігати та розвивати, впроваджуючи інші форми навчання та виховання таких дітей.

На думку вчених, для деяких дітей санаторна школа-інтернат продовжує бути найбільш оптимальним варіантом розвивального середовища, тому інклюзія не повинна стати незваженим, формальним «скиданням» усіх дітей з інтернатів до масових шкіл. Слід пам'ятати, що зміни при інклюзії мають торкатися у значно більшій мірі масових шкіл, ніж спеціальних [5, с. 15, 131].

Зазначені вище недоліки соціалізації дітей з інвалідністю у середовищі інтернатних закладів можна компенсувати, частково реорганізуючи дані заклади у ресурсні реабілітаційні установи, покликані проводити індивідуальну та групову корекційну роботу з дітьми, що навчаються у звичайній загальноосвітній школі, проте, потребують спеціального медико-педагогічного впливу; здійснювати консультативну та роз'яснювальну роботу з педагогами та батьками; надавати освітні послуги дітям, що за станом здоров'я не можуть навчатися у школі.

Сьогодні в Україні започатковано усі ці форми використання ресурсів інтернатних закладів, що доповнюються так званою «зворотною інклюзією», коли в таких установах навчаються діти з абсолютно різним рівнем здоров'я та розвитку – майже нормальним (значна матеріальна та дидактична база інтернатів, багатий досвід педагогів, комфортні умови

перебування дитини, підвищена безпечність середовища, ізольованого, на відміну від звичайної школи, від більшості соціальних ризиків, усе більше приваблює сьогодні батьків здорових дітей з благополучних сімей) та гостро аномальним (зазначені вище умови перебування забезпечують можливість для дітей, що раніше навчалися лише на дому, відвідувати індивідуальні та навіть звичайні класні заняття в інтернатах).

На зміни у діяльності шкіл-інтернатів впливає й те, що сьогодні усе більша кількість батьків, усупереч існуючій ще у вітчизняному суспільстві стигматизуючій думці, бажає самостійно виховувати власну, а іноді й всиновлену дитину з особливостями здоров'я та розвитку. Тому середовище інтерната у сучасних умовах стає все більш відкритим: батьки дітей з особливостями здоров'я та розвитку усе частіше відмовляються від цілодобового перебування дітей та активно долучаються до життя освітнього закладу, крім того, за рахунок технічних засобів розширюються можливості вільної комунікації учнів; у виховний процес впроваджуються «відкриті» форми масової роботи з учнями та їх оточенням.

Таким чином, сучасні інтернатні заклади освіти можуть розглядатися як освітні установи із значним інклюзивним потенціалом і можливостями розвитку соціальності дітей, що необхідно розвивати, а не знищувати.

Розвиток та функціонування окремої, спеціальної системи освіти, завжди вважалися проявом турботи про дітей з інвалідністю. Однак, таке бачення системи спеціальної освіти сьогодні почало поступово змінюватися. Знання, досвід, обладнані приміщення досі мають велике значення, проте, сегрегація учнів тепер розглядається як неприйнятна і така, що порушує право дитини на освіту. Загальне бачення цього питання полягає в тому, що переважна більшість дітей з інвалідністю мають навчатися разом зі своїми однолітками у звичайних умовах. Одним із результатів такого підходу вважається створення єдиної освітньої системи, яка охоплюватиме учнів різних категорій [7].

Підкреслимо, що саме розвиток соціальності дитини з інвалідністю дозволяє запобігти закріпленню у процесі її соціалізації пасивної, споживацької життєвої позиції, забезпечуючи формування активності, суб'єктності, здатності до повноцінної участі у суспільному житті, самореалізації в усіх його сферах. З іншого боку, наближення людини з інвалідністю до суспільства шляхом розвитку її соціальності передбачає необхідність активного руху самого суспільства до індивіда, пом'якшення умов середовища, усунення соціальних та освітніх бар'єрів для вільного просування людини у соціумі.

З точки зору соціальної педагогіки, зважаючи на те, що заклади освіти як важливі соціальні інститути, спеціально створені суспільством для передачі наступним поколінням позитивного соціального досвіду, суспільних цінностей, необхідних у житті знань, вмінь, навичок, відіграють особливу роль у становленні соціальності людини, значення

залучення дітей з особливими освітніми потребами до навчання у звичайному загальному навчальному закладі важко перецінити.

Українське суспільство може характеризуватися як таке, що вже впроваджує ідеї соціальної та освітньої інклюзії як на рівні нормативного законодавства, так і в суспільній та освітній практиці. Тенденції розбудови та оновлення системи освіти у зв'язку із потребами людей з інвалідністю, пов'язані з необхідністю докорінної зміни ставлення соціуму до дітей з інвалідністю, оскільки сьогодні стає зрозумілим, що повноцінне функціонування і розвиток суспільства залежать від рівня створених для кожного представника підростаючого покоління можливостей досягнути максимальної самореалізації, зробити позитивний соціальний внесок.

Сьогодні система освіти України покликана відкрити для дітей з обмеженими психофізичними можливостями нові більш ефективні шляхи інтеграції у суспільство, що відображено у нормативних документах міжнародного рівня (ратифікованих в Україні) та внутрішньодержавних: Конвенції ООН про права дитини, Конвенції про захист і заохочення прав і гідності інвалідів, Конституції України, Законах України «Про освіту», «Про реабілітацію інвалідів в Україні», «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні», а також в Указі Президента України від 01.06.2005 р. № 900 «Про першочергові заходи щодо створення сприятливих умов з життєдіяльності осіб з обмеженими фізичними можливостями», наказі Міністерства освіти і науки України від 11.09.2009 р. № 55 «Про затвердження Плану дій щодо запровадження інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах на 2009–2012 роки» та ін.

Реалізація накреслених у нормативних документах положень щодо надання освіти та виховання дітям з особливими потребами передбачає їх інклюзію – широке включення до освітнього середовища навчально-виховних закладів, що забезпечує повну громадянську рівність [8, с. 52–79]. Підкреслимо, що інклюзія в освіті, як й інші види інклюзії, зокрема соціальна (М. Астоянц, І. Россіхіна, В. Ярска та ін.), – процес двосторонній, оскільки передбачає взаємне збагачення соціального досвіду дітей з функціональними обмеженням і дітей зі станом здоров'я та розвитку у межах вікової норми, розширює можливості для засвоєння дітьми гуманістичних цінностей, становлення у школярів таких соціальних якостей як чуйність, товариськість, толерантність, прояву емпатійності, взаємодопомоги та, у сукупності, сприяє набуттю дітьми соціальності, як здатності до входження у соціальне середовище.

Відзначимо, що термінологічна та науково-методична база інклюзивної освіти вже є досить значно розробленою (О. Гноєвська, Т. Єжова, А. Колупаєва, С. Літовченко, Т. Сак, Н. Софій, Ю. Найда, А. Шевцов, А. Чігіріна та ін.). Поняття «інклюзивна» або «включена» освіта вживається у закордонному та вітчизняному науковому обігу для

позначення процесу навчання дітей з порушеннями здоров'я та розвитку, і як наслідок, з особливими освітніми потребами, в загальноосвітніх (масових) школах [4, с. 15]. Інклюзивне навчання визначається у державних документах України як комплексний процес забезпечення рівного доступу до якісної освіти дітям з особливими освітніми потребами шляхом організації їх навчання у загальноосвітніх навчальних закладах на основі застосування особистісно орієнтованих методів навчання, з урахуванням індивідуальних особливостей навчально-пізнавальної діяльності таких дітей [9].

Розвиток соціальності учнів в умовах інклюзивної освіти ми визначаємо як поступове набуття особистістю здатності до соціальної взаємодії в результаті соціального виховання, що відбувається в соціальній ситуації розвитку, пов'язаній, з одного боку, із загальними психофізіологічними та соціальними особливостями та специфічними, зумовленими вадами здоров'я, характеристиками учнів як певної соціальної групи, з іншого – з умовами безбар'єрного освітнього середовища.

Включення дитини з інвалідністю у загальне освітнє середовище та суспільне життя вимагає створення безбар'єрного простору, обладнаного для потреб людей з особливими освітніми потребами, що безумовно передбачає певні фінансові витрати, а крім того – перебудову суспільної свідомості, що є можливим завдяки розвитку небайдужого ставлення оточуючих до проблем дітей з особливостями здоров'я та розвитку. Дослідники (Н. Корнієнко) стверджують, що сьогодні значно посилюється соціальний аспект роботи освітньої школи, яка має виконувати функції соціального захисту, комплексної реабілітації дітей і підлітків та їх соціалізації – підготовки до життя у мінливих умовах [10, с. 4], що є особливо актуальним у зв'язку із впровадженням інклюзивного навчання.

Таким чином, перед вченими та педагогами-практиками постає велика кількість проблем, пов'язаних із розвитком соціальності учнів в умовах інклюзивної освіти. Проте, лише інклюзивне навчання виступає сьогодні основною і найбільш ефективною інституціоналізованою формою інтеграції дітей з інвалідністю у суспільство в процесі здобуття якісної освіти.

У цілому, можемо зробити висновок, що проблема розвитку соціальності дітей з особливими освітніми потребами має певне історичне підґрунтя, пов'язане з пануванням у нашому суспільстві стигматизуючої медичної моделі інвалідності, розповсюдженням спеціальної освіти учнів з інвалідністю, що сприяло відокремленню їх від суспільства. Сьогодні, завдяки становленню у нашому суспільстві ідей освітньої інклюзії діти з порушеннями здоров'я та розвитку активно інтегруються до системи загальної середньої освіти, де мають змогу отримати повноцінний соціальний досвід, повною мірою долучитися до вимог та цінностей звичайного соціального життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Шевцов А. Г. Открытая модель социальной реабилитации людей с инвалидностью и современный мир / Шевцов А. Г. // Практична філософія. – 2003. – № 1. – С. 127–137.
2. Шевцов А. Г. Освітні основи реабілітології : [монографія] / А. Г. Шевцов. – Л. : «МП Леся», 2009. – 483 с.
3. Дитячі інтернатні заклади: за станом на 2005 р. / Держкомстат України: статистичний бюлетень. – офіц. видан. – К. : вид-во Держкомстату України, 2005. – 674 с.
4. Чигиріна А. Я. Инклюзивное образование детей-инвалидов с тяжелыми физическими нарушениями как фактор их социальной интеграции : автореф. дис. на соиск. ученой степени канд. социол. наук : спец. 22.00.04 «Социальная структура, социальные институты и процессы» / А. Я. Чигиріна. – Нижний Новгород, 2011. – 24 с.
5. Чернецька Ю. І. Соціально-педагогічні умови адаптації старших підлітків у загальноосвітніх санаторних школах-інтернатах : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Чернецька Юлія Іванівна. – Луганськ, 2007. – 236 с.
6. Полянничко А. О. Подолання соціальної депривації дітей-сиріт в умовах загальноосвітньої школи-інтернату : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Полянничко Анжела Олександрівна. – Суми, 2011. – 304 с.
7. Софій Н. З. Концептуальні аспекти інклюзивної освіти / Софій Н. З., Найда Ю. М. // Інклюзивна школа: особливості організації та управління : навчально-методичний посібник / кол. авторів: Колупасва А. А., Найда Ю. М., Софій Н. З. та ін. ; за заг. ред. Даниленко Л. І., – К. : 2007. – 128 с.
8. Стандарти соціальних послуг : збірка проектів документів. Книга I / під ред. Сідельнік Л. Л. – К. : Український фонд соціальних інвестицій, 2007. – 175 с.
9. Концепція розвитку інклюзивної освіти (Наказ Міністерства освіти і науки України № 912 від 01.10.2010 р.).
10. Корниенко Н. А. Социальная педагогика : учеб. мет. пособие / Н. А. Корниенко. – Новосибирск : СибАГС, 2003. – 135 с.